

SINKÓ ERVIN

ADY ENDRE

„A tolakodó Gráciát ellöktem,
En nem bűvészek, de mindennek jöttem.”

(Hun, új legenda)

Született tíz évvel azután, hogy a király, akit Petőfi annak idején saját kezűleg akart felakasztani, megint a „legelső magyar ember” lett, tehát tíz évvel a Habsburg-házzal való kiegyezés után, 1877-ben, és meghalt két hónappal a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása előtt, 1919-ben...

Lehetne így is kezdenem költői és emberi portréjának és motívumokban, mélységekben és kinyilatkoztatásokban egyre gazdagabbá váló pályafutásának megrajzolását. Emlékeztethetnék rá, hogy az ifjú Ady indulásának és élete nagyobb részének háttere a Ferenc József-i Nagy-Magyarország, ahol ugyan az összlakosságnak nem egész hat százaléka rendelkezik csak politikai jogokkal, s ahonnan a fojtogató, mozdulatlan latifundiumok sorvasztó szorítása elől évről évre százezrek vándorolnak ki, de ahol a hivatalos politikusok és a hivatalos irodalom mindennek ellenére úgy tesz, mintha már a boldog magyar glóbuszon a történelem és a történelmi megrázkódtatások a távoli múlttal együtt véglegesen elmúltak volna, s mintha a magyar világi és egyházi feudum és a Habsburg-dinasztia hatalmas védőszárnyai alatt csak idillikus problémátlanság, konzolidáltság és zavartalan prosperitás jellemezné a magyar életet. Ha akadnak is itt-ott „lelketlen izgatók”, kik hivatlanul nemzetiségi és szociális követelésekkel és kérdésekkel próbálják megzavarni a szép magyar világ liberálisan kedélyes önelégültségét, az ilyen bajkeverőket megnyugtató alaposággal tanítja móresre a magyar szupremácia, az ezeréves hagyományok és a magyar királyi rendőrség, esetleg a csendőrség rendteremtő közbelépése, s ha még ez se volna elég, hát akkor a magyar királyi vagy a császári és királyi fegyveres erők, meg végső fokon az, amit úgy hívtak, hogy a független magyar királyi bíróság. S kétségtelenül szervesen beletartozna a képbe a Komlós Aladár tollával megrajzolt *Irodalmi ellenzéki mozgalomnak a XIX. század második felében* című rajza, a hivatalos irodalommal szembeszálló írók kis csoportjának inség és üldözöttség, valamint közöny okozta korai halála, vagy pedig az öngyilkosoknak Péterfy Jenővel záruló hosszú sora, másrészt annak a korabeli hivatalos magyar irodalomnak a felfedezése, mely e minden világok lehető legjobb magyar világa apologetájának vagy mikszáthiasan bölcs cinizmussal inkább a magyar világ parazitájának mint kritikusanak a szerepét vállalta. Idézhetném a boldogtalan nagy költőt, Vajda Jánost, aki szerint az ez időbeli „magyar politikus, magyar költő, magyar bölcsész alig foglalkozik a magasabb általános emberi érdekekkel, nagyobb részét minden, ami tőle eredeti kikerül, mintha csak arra számítva, hogy mint pörkölt és gulyás húsát a paprikától, töltött káposztáját a zsirtól — idegen, kivált finomult ízlés ne élvezhesse. Számára, előtte nem létezik egy nagyobb világ, rokon emberiség — önmagát látja... Színházban és irodalomban, regényben, versben, drámában, mindenütt a lehető legszűkebb elszigetelt, fojtólag szűk magyar látpont, alanti kezdetleges eszmék, émelygős naivságok. A haza, a haza, a haza! A nemzet, a nemzet, a nemzet! egyre és mindenütt; sehol a világ, az emberiség, a haladás, a szabadságra való emlékezés.”

Meggyőző példákkal illusztrálhatnám, hogy az Ady előtti hivatalos irodalom nagyjában ugyanazt tette, ami úri dáridókon a cigánybanda dolga volt: szolgáltatta a hazafias kísérezőnet az úri politikai parádézásokhoz, a nagy zabálásokhoz és ivásokhoz, az úri nemzet kivilágos-kivirradtig tartó nagy báljához, száz változatban s mégis rettenetesen egyhangúan ismételve és cifrázva, hogy a magyar embert az isten is jó kedvében teremtette, és hogy se-j-haj, sose halunk meg. És megmutathatnám, hogy ebben a Magyarországbán, a hirtelen megnövekedett fővárosban és a vidéken is, a polgárság gerinctelenül büszke arra, hogy milyen hatalmasak a mágnásai, s hogy a polgárság eszményét a dzsentrí képviseli, a mágnás és a dzsentrí tetszésétől, kegyétől és pártfogásától, nagylelkű leereszkedésétől várja a maga felemelkedését. Megmutathatnám, hogy a magyar polgárság mint új kultuszt, életben és irodalomban mint új lelkes kultuszt a mágnásból és a dzsentríből.

S megmutathatnám azt az ifjú Adyt, aki maga is, újságíróskodva is szereti játszani a dzsentrít, az ifjú Adyt, aki az anakronisztikus magyar úri társaság, magyar vidéki városok keket őrlő kávéházi, kaszinói és bordélyi álkultúrája és hajnalig tartó lumpolásai, legényeskedő dorbézolásai után, hála egy helyét nem lelő, vidéki szerelmes asszonynak, Párizsba kerül, és Párizsban és Párizstól eszmél magára, s leli meg a maga hasonlíthatatlan költői hangszerét, hogy aztán egymás után megjelenő verskötetivel — *Új versek, Vér és arany, Szeretném, ha szeretnének* — „döngessen kaput és falat” és „betörjön Dévénynél” már csupán a váteszi intenzitásukkal is hallatlan és megbotránkozató „új időknek új dalaival...”

Lehetne így kezdenem, és ezzel a módszerrel folytatva követnem Ady napjainak a nyomát, a pénztelenséget, melyből az annyira hiányzó arany dicsérete, a szerelmeket, melyekből versek születnek, a politikát, ahogy alakul Magyarországon, és ahogy Ady egy-egy versciklussal belebeleveti magát a siralmasan távlatlan, parlagi pártharcokba, a küzdelmekről, amik körülötte dúlnak, szóba kerülne menthetetlenül önpusztító alkoholizmusa, de a vérbaja is — és így az ilyen életrajzzal beleilleszknék az Ady halála óta mind sűrűbben megjelenő emlékezések és „irodalomtörténeti kutatások” keretébe, melyek Ady személyével, nyilvános és magánélete szokásaival, nőügyeivel, betegségével, kicsapongásaival, barátaival és mecénásaival, hozzájuk való állhatatlan viszonyával, Ady jellemével részletesen, túl részletesen foglalkoznak, és egy-egy „kis női csuka” aprólékos vallomásait követve a „hotelszobák lakójának” hálószoba-, illetve ágytitkait is pletykásan teregetik ki.

S ilyen alapon, aszerint, hogy a költőt melyik rubrikában igyekeznék elhelyezni, idézhetnék verseket. Idézhetnék olyan verseket, melyek azt bizonyítják, hogy a költő a bort és a mámort istenítve a romlott, a dekadens testiség, a beteges erotika költője volt, ugyanúgy idézhetnék nem kevesebb költeményt annak bizonyítására, hogy metafizikus, sőt vezeklő vallásos poeta, de nem kevésbé gazdagon lehetne dokumentálni versekkel azt a tételt is, hogy Petőfi óta nem volt a magyar lírának ilyen nagy és vulkanikus forradalmi lírikusa. S az ilyenfajta, a költő inspirációit és magánélete titkait kitergető életrajzok is kétség-telenül sokaknak többé-kevésbé érdekesek lehetnek; kortörténeti, pszichológiai, szociológiai, ideológiai vagy pszichopatológiai szempontból. S tán meg is van a jogosultságuk minden olyan esetben, ahol egy töredékes életművel állunk szemben, s ahol épp ezért az összefüggéseket, valamint a kort, melyben az író élt, nem a műből, hanem kívülről összeszedett apró-cseprő adatokkal, tanúvallomásokkal, többé-kevésbé találgatva kell megvilágítani.

Ady esetében azonban másképp van. Ady költői életműve csodálatosan befejezett.

A Shakespeare-drámák se válnának semmivel sem beszédesebbé, ha ismernénk szerzőjük magánéletének minden döntő és minden harmadrangú eseményét, kisiklásait és kalandjait. Maga a költő igazi személye, teljes szubjektivitása is, ha valóban sikerült életét költői szóba

ötvöznie, egészet alkotó műbe foglalnia, legautentikusabban a költészetén keresztül válik láthatóvá, semmiben és sehol nincs annyira egészen jelen, mint épp a költészetben. És csak abban. S ez talán minden költőnél inkább áll épp a leglírikusabb lírikusra, Adyra, akinek sorsa volt, hogy végsőkéig szemérmetlenül, mint ahogy csak nagy költő tudja, élete minden mozzanatát, szakaszát és idegei minden rezzenését is, semmitől vissza nem riadva, a költői szó mágiájának intenzív erejével, valóban közölje.

Ez természetesen nincs így költői pályafutása kezdetétől fogva. Versről versre, kötetről kötetre nyomon követhetjük ennek a költészetnek, ennek a szellemnek és költői alkatnak a kialakulását. Nemcsak a debreceni diákkori „irodalmisságra” áll, hogy „úgy ír verset, ha verset ír, ahogy illik, ahogy szabad” — a párizsi versei közt, s nem csupán az első kötetben, nem csupán az *Új versek* közt akadnak jócskán „A Zozó leveléhez hasonló, harmadrangú francia példaképek, csak a mások versei által ihletett affektált versek.

Mint minden költő, a költő Ady is ott kezdődik, ahol senki másval sem téveszthető össze. Ott kezdődik, ahol a mondanivalója, a megmondandó hatalmasabb nála, aki mondja. S akkor az, amit ki kell mondania, szabálytól függetlenül, hagyományoknak fittyet hányva maga szabja meg kifejezése hogyanját. Időbe telt, míg a „tolakodó Gráciát” ellökte — ellökte, és nem valamiféle esztétikai síkon végbemenő megfontolás, választás és elhatározás következtében, hanem ellenállhatatlan benső kényszerből. Nem érthette be semmiféle artizmus langy örömeivel, mert Párizst és párizsi távlatból a koldus Hunniát, szerelmét, megnyomorított sorsát, vágyait, a csupa ellentmondásból összetett életét olyan vizionárius, emésztő intenzitással élte át, hogy kínzó, megoszthatatlan magányának utat kellett hogy keresen egy imaginárius közösség felé, és egyedül a szubjektív költői szó erejével. A szenvedélyesen, feloldhatatlanul individualista Ady, akinek álma, hogy része legyen a „szent meggyötört Sokaság”-nak, hogy „magát megmutassa” hogy „legyen valakié”, a telhetetlen, aki habzsolna minden élvezetet, de éhsége olyan féktelenül vad, hogy az áhított öröm — a „tűzcsóvás, felséges Öröm” — már nem is vidám holmi, hanem mindent felgyújtó, valóban gyilkos fátum, amit a költő kerget, vagy még inkább, ami könyörtelenül a költőt kergeti, ez az önmagán túlmutató, önmagát pusztító és tagadó szubjektivitás — ez ennek a lírának a döntő karakterisztikuma.

Ebben az elementáris feltétlen szubjektivitásban rejlik költészete megdöbbentő újságának a végső titka. Van ebben a költészetben valami valósággal barbár, eruptív őszinteség: lemeztelenített ember, féktelen őszönök, étvágys, kontrollálatlan ősi indulatok mellett legmaibb rémületek és zokogások betörése az akadémikus sablonok, a megengedett témák és konvencionális ritmusok közt mozgó korabeli magyar irodalom áporodott idilljébe.

De nemcsak abba, hanem az európai *fin de siècle* egész artisztikusan kifinomult, a nánszokat minden fölé helyező, és a poézist mint öncélt kultiváló elzárt és elzárkózó világába is.

Nem lehet Adyról beszélni, hogy az ember, aki a kortársa volt, ne beszéljen magamagáról is. A francia forradalom legnagyobbjai a felvilágosodás korának filozófusain, az orosz forradalmárok pedig a nagy orosz elbeszélőkön nevelkedtek vagy legalábbis ébredtek forradalmi hivatásuk tudatára. De arra aligha van példa, hogy — mint Magyarországon — forradalmároknak egy egész nemzedéke elválaszthatatlannak tudja a maga szellemi fejlődését egy névtől, mely „csak” egy lírikusnak, Ady Endrének a neve. Ha valaki 1919-ben a budapesti Szovjetház lakóit végighallgatta, aligha akadhatott népbiztosra, Kun Bélától Lengyel Gyuláig, aki ne tudott volna betéve néhány tucat Ady-verset. Ezek közé tartozott Korvin Ottó is, aki már agyongyötört testtel cellájában a maga akasztófájának ácsolását hallgatva búcsúlevelében Ady-verset citál: „Kezem szomorú áldását hinti...”

Az Ady-vers nemcsak egyszerűen szép verset jelentett, az Ady-vers része volt a személyes életnek, az Ady-vers és olvasója között volt egy foka az intenzív, emlékekkel teli, személyes, meghitt viszonynak.

Szeretném megeleveníteni, visszaidézni azt a pillanatot, amikor először olvastam Ady-verset. Nem is egész vers volt, csak két sor.

Mi volt a vers szerepe az életünkben Ady megjelenése előtt?

Az iskolai olvasókönyvben voltak versek is, s azok csengtek-bongtak, s az év végén ott Apatinban, a vizsgán sorba kiálltunk az egybegyűlt szülők karéja előtt, és minden tanuló elszavalt egy-egy verset. Néha Petőfitől, de nem ritkábban Abrányi Emiltől vagy Szabolcska Mihálytól. Endrődi Sándor költészete szintén nagy szerepet játszott a hazafias szellemet ápoló évzáró iskolai ünnepélyeken. Nem felejtettem el, hogy negyedik elemiben magammal ragadtam az ünnepélyes öltözetben megjelenő hallgatóságot egy verssel, azt hiszem, Greguss Ágost költeményével, mely úgy kezdődött hogy: „Beh világos a cár palotája”, a bátyám pedig, miután előírászerűen meghajolt, a *Pókainét* szavalta el, és az is olyan megható volt, hogy Gyulai Pál se kívánhatott volna jobb előadót. Ez volt a vers szerepe a mi életünkben. Nemcsak Apatinban, hanem, azt hiszem, sehol verset senki sem olvasott kötettszámba, s akik olvastak verset, azok érzelmes lányok, mamák és gyerekek voltak. A szép versek a „szívhez” szóltak, s a kantí esztétika törvényét követve „érdek nélkül tetszettek”.

Hogy az írás lehet más is, lehet véresen komoly küzdelem a hazugság ellen, hogy a művészet valami lényegesen más, mint a személyvesztő bűvészet egy fajtája, hogy a vers nemcsak érzelmes deklamáció, hogy a leírt szó győzelem lehet félelmen, némaságon, magányon, hogy a szó nemcsak mese, hanem lehet a valóság bátor sikolya, s hogy a mese se pusztá mese — ezt mind életemben először, homályosan, a meglepődöttségnek felejthetetlen érzésével csak tizennégy éves koromban éltem át, és pedig Szegeden, egy orvosi rendelőben, ahol soromra várva az előszobában, a könyvek és folyóiratok közt egy kis asztalon többek között egy puha kötésű, zöld fedelű könyvet lapozgattam. Nem tudtam pontosan, miféle könyv volt, de arra emlékszem, hogy Makai Emil verseiről volt szó ebben a könyvben, és egy Makai-vers előtt a könyv jobb sarkában mottóként két sor állt:

*„Mit bánom én, ha utcasarkok rongya,
De elkísérjen egész a síromba.”*

A két sor alatt pedig ott állt, akkor olvastam először ezt a nevet: Ady Endre.

Nem könnyű a mai olvasóval érzékeltetni, hogy ez a két sor micsoda benyomást tett akkor, 1912-ben, a szegedi orrspecialista rendelőjének előszobájában egy serdülő fiúra. A könyvből semmi másra sem emlékszem, de ez a két sor — mintha először nyílt volna rá a szemem elementáris hatalmakra, új világokra, arra, hogy mi a vers és mi a szó. Soha semmi hasonlót nyomtatásban addig nem olvastam. Legalábbis akkor úgy éreztem. S épp ez a különös: Ady nemcsak arra tanított meg, hogy ettől kezdve Ady-versek és Ady-könyvek után kutassak, hanem mivel Ady megtanított verset olvasni, megtanított arra is, hogy Petőfit is, Csokonait is, Vörösmartyt is másképp olvassam — és talán szabad azt mondanom, olvassuk —, mint ahogy Ady előtt olvastunk verseket. Addig a vers vagy ünnepi szavalat, vagy pedig nóta volt. Egyszerre valami egész más lett. Viaskodás magával az étellel, égháború és vallomás, kihívás, ujjongás, hadüzenet és sírás. A hófoka miatt. A két sor után és az Ady-könyvek után, és mennél többet olvastam Adyt, annál inkább kerestem az olyanfajta könyveket, melyekben a betűk éppúgy személyesen hozzám és rólam és éppúgy a valóságról szólnak, mint az Ady-versek. S talán semmi se jellemzőbb az egykori Magyarország vidéki városainak kulturális légkörére, mint az, hogy olyan könyveket, amelyeneket kerestem, nem az iskolában s nem az ismerős

polgári családok házaiban, hanem legelőször a szabadkai munkásotthonban találtam. Ott a munkásotthon akkori elnökek, dr. Forgács Dezsőnek a jóvoltából vasárnaponként Ady-verseket olvashattam fel a munkásoknak. Dr. Forgács Dezső, aki az első világháborúban orosz hadifogságba esett, majd az orosz Vörös Hadsereg katonája lett, s végül Kolcsak kezére kerülve elpusztult, a *Kommunista Kiáltványt* és *Az Illés szekerén* című Ady-kötetet egyszerre adta nekem olvasásra. S nem tévedett, a kettőnek csakugyan köze volt egymáshoz — az én számomra. És nemcsak az én számomra, hanem az ő és egy egész nemzedék számára.

Mit kaptunk azzal, hogy Adyt kaptunk? Nem azok tudják-e az igazat, kik úgy vélik, hogy a költészet „csak” kifejezés? A kőből kő voltának kifejezése folytán sem lesz kenyér, és hátha csak a versíró kapalóddzik a maga létezése haszontalanságának belátása ellen?

*„Én voltam úr, a vers csak cifra szolgál,
Hulltommal hullni: ez a szolgál dolga...”*

Ez a nagy gesztusok kora; a gögbe burkolózó félelem, Ady életében — Kierkegaard szavával — az esztétikai stádium, mely még hisz a gesztusok ellentmondást megoldó erejében. De eljön az idő, mikor a dolgok — s a vers is — önmagukban problematikusává válnak. És a „cifra szolgál” bármily szépen hangzik, feleletként már nem elégíti ki, és akkor nyilvánvaló lesz, hogy nincs felelete a kérdésre: érdemes-e verset írni, miért, mivégre ír?

*„Se nem magamnak és se másnak:
Talán egy szép föltámadásnak.
Se nem harcnak, se nem békének:
Édesanyám halott néjének.”*

A *halottak élén* kötetének prologusa és némiképp Ady költői életének epilógusa ez a vers. Alkalmas arra, hogy szelíden zengő, de A *prédikátor* könyvének nihilizmusát, a hiábavalóságok hiábavalóságát felidéző szavai fejbe kólintsák az embert. Ha már a költő sem tudja, hogy mivégre ír. Mert például az antik költő isteneiről az isteneinek és embereknek énekelt — a XX. század magyar költője pedig, Ady Endre, aki indul a *Vér és arany* életimádó részegségével, végül az egész borzalmas étellel nem tud mást kezdeni, mint hogy a semminek, a süket nincsnek, „édesanyja halott néjének” énekel, mint hogy a halottak élére áll. Nem önmagát kíséri-e itt utolsó útjára, temetőbe a költészetet a költő?

Ady Endre nem didaktikus, csak kifejezi a világunkat és nem okosabb nálunk.

*„Egész világ szóttje kibomlott...
Tombolj, világ, most szabadult el
Pokloknak minden pokla rajtad,
Ha akartad vagy nem akartad,
Hollókkal és kőbor kutyákkal
Kész a lakoma, kész az egység.”*

Ady költészetében a szó visszatér a földre. Ő a mai költő, a paradox költő: nem akar meséket, nem akar megszipított valóságot, csak — mindenáron — valóságot. Nem ijed meg az ellentmondásoktól; ha van, akkor szólaljon meg, akkor legyen. Mindent, ami van, kimondani: ez ennek az új költészetnek a hősi parancsa. A nagy, a romantikusokkal bekövetkezett összeomlás kegyetlen konzekvenciáit Ady hozta nekünk. Adyban az igazság kimondása töri át, mint legfőbb tendencia a költészet korlátait. Összeomlanak a kulisszák az egészen pörére vetkőz-

tetett világban, az énné, egyetlen, társtalan énné szegényedett ember a maga nyomorúságával, szomjával, démonikus örvényeivel elementáris hangot kap:

„Nincsen Olympus: az a költő, aki hisz és énekel.”

Ez a hit nem egy transzcendens hit: Ady embere csak önmagában hihet, énné szegényedett ember, aki csak önmagáról tud, a részvilágról a részvilágnak körülötte bomló káoszában. A reflexív magatartás csak az út végén jöhet; önmagával szemben való vakság nélkül nem adhatta volna magát ilyen korlátlan vehemenciával; de az út végén annál élesebb, nagyszerű világításban olvasta le a saját útjának hieroglifáit: ez a nagy kibetűzés *A halottak élénben* történik meg. *Vér és arany* című kötetében vallja:

*„En tudom, állom, hogy ez: a Minden
S hogy minden egyéb hasztalan:
Vér és arany, vér és arany.”*

Ugyanebben a verseskötetben azonban egy másik vers is elébünk állt:

*„Nem kérdezek már: készek a válaszok.
Miért az élet, miért a viadal,
A fene bánja.
Nyilván akarja valami vak átok.”*

Ady, még ha ezt a verset egyazon nap írta volna a *Vér és arany*-nal, bizonyára akkor sem állt volna meg, hogy fontolgassa: melyik „igaz”. Az olvasó is, aki megszokta a költők „hangulatát”, általában nem tulajdonított különösebb érdekességet ennek a kérdésnek. Ezt is „érezte”, azt is „érezte” — és általában úgy vélték, hogy az első, a „vér és arany” az uralkodó világérzése, a másik egy rossz hangulat.

A halottak élén azonban már nem engedi meg a kérdésnek ezt a felületes, önkényes elintézését. Eddig lehetett kinek-kinek a maga kedve szerint a rész-Adykat látni, s csak azokat. És keletkezettek ítéletek: vérről és aranyról énekel, tehát polgári költő; a vörös napról, tehát forradalmi költő; a grófkrokról, akiknek nem ad kezét, lám, a gógös kisnemes, a dölyfös magyar dzsentri; a Léda aranysozbráról és arról, hogy a Halál rokona, tehát dekadens költő. És mindez igaz. És mert mindez igaz, ezért egyik sem az igaz. Az elátkozott Párizsba, Ady világa mindig gazdagabb lesz, mindig több egymástól külön élő, egymástól idegen jelenség szállásolja be magát, hogy aztán mindenben megjelenjenk a maga ellentéte, minden jövő a maga kísértetét is hozza, minden gesztus a maga tagadását is. S akkor válik nyilvánvalóvá a titok: a föld beljebb, egyre beljebb csalta fiát, hogy ráébredjen a Nihilre, mely rémalakban mindig körülötte leskelődött, és most feltárta magát, mint az egyetlen valóságos valót. A dyban monumentális élmény nyé vált az értelemről megfosztott élet, a Senki kezére jutott föld. Viszszamenőleg minden egykori káprázatos ujjongás mögött is most már, *A halottak élénből* nézve felhallatszik a föld alatti rémület moraja: a vér és arany világának egész színpompájában meg kellett mutatkoznia, hogy összeomolhasson. Csak a kiáltás maradt meg, a kiáltás, a világháború mélységéből, hogy:

*„... szörnyűséges lehetetlen,
Hogy senkié, vagy emberé
Az élet, az élet, az élet.”*

A meglátott sötétség közelebb van a világosságához, mint minden hazug biztatás és vigasz. „Szakadnak a vásznak, szakadnak...” Minden addig eltakart seb feltépve kiált, nagy kínvallatása az embernek az

embertelenségben: ez lett a költészet. A szenvedés s a legszörnyűbb hiányérzet jobb a hamis teljesülésnél. „Úgy fáj ez a Most s mégsem, mégsem, mégsem Szabad beállnom hívőnek hitetlen.”

Mit kaptunk abban, amit Ady adott? Visszakaptuk a szó szent komolyságát, a szó a vigasztalan világ lázadó hangja lett, nem kis vigaszokért, hanem egy emberibb világért. A költészet, Ady költészete azért jelenti a legmagasabb esztétikai megvalósulást, mert ugyanakkor a saját esztétikai törvényénél fogva a világgal szemben etikai magatartássá vált.

Akik a költő életében azt vélték, hogy tudják, hova tartozik a költő — „Ó vak szívű, hideg szemű barátok!” —, következő nagy versénél álmélkodhattak. Mindig meglepett. Úgy látszott, hogy tartósan következtelen. Egyazon könyvben, sőt abban a folyóiratban, mely, hála Adynak, kultúrforradalmat jelentett, a Nyugat egyazon számában egymás mellett jelenik meg nemegyszer az úri Magyarországot elátkozó forradalmi verse és a töredelmes vallásos alázatnak misztikus imája. Ez a következtelenség az ő egyetlen csodálatos következtetességének a kifejeződése. Minden racionális logikával szemben vakon, korlátlan vehemenciával és intenzitással adta teljes magát; föltétlen igaz volt; így vált ez a következtelensége költészetének spontán etikai magatartásává.

Az, hogy ez igenis etikai, és hogy ez az individualista etikai magatartás a saját életművével szemben valójában egy emberi felelősségvállalásnak és az ember ügyével való átfogó szolidaritásnak volt a spontán lázadó kifejezése, ezt maga Ady is aligha tudta. Amint a nagy drámákban az utolsó felvonás új fényrel világítja meg, hogy minden előző mozzanat mint függött össze és mennyire volt szükségszerű, úgy kaptak utolsó kötetétől, *A halottak élentől* az azt megelőző Ady-versek új értelmet, az egyetlen egységes nagy életmű pátoszát.

A halottak élén az 1914—18-as világháborúra, a sovíniszta örvöngésre, aminek ekkor Magyarországon és világszerte mindenütt a legkülönbek között is annyian estek áldozatul, Ady az emberi ember mellett tett hitvallással, az embertelenségre az emberrel s az emberért síró fájdalom nevében felelő versekkel reagál. A költőt spontán szubjektivitása azonosítja a katasztrófával, ez az individualista szubjektivitás szélesül világgá úgy, hogy *A halottak élén* csodálatos szerelmi verseiben is jelen van az egész világ minden borzalma. Ez a kötet nemcsak csúcsa Ady költészetének, hanem — a megtett út végéről — egyben újabb értelmet, Adytól sem sejtett, új értelmet ad minden előbb leírt sorának is.

Ennek az utolsó kötetnek a perspektívájából érthetik meg azok is, akik nem voltak Ady kortársai, hogyan történhetett meg, ami megtörtént: versek, Ady Endre versei voltak egy egész magyar forradalmi nemzedék nevelői, szellemi felszabadítói, harci lobogója. S ami tán még több: személyes legszemélyesebb, intim életük el nem halványodó elementuma.

(1963)